

Livonsko v širokém smyslu, formálně ještě spravované Řádem, přijímá luteránství ve 20. letech XVI. Jsou zprávy (ne vždy s jasnou interpretací) o katechizačních příručkách v místních «neněmeckých» jazycích vytištěných pro Livonsko v Německu.¹ Doložené písemnictví místními jazyky začíná až po skončení livonských válek (1558–1583). 1561 velmistr Gotthard Kettler přechází na luteránství a poddává se co leník Litvě. Livonsko se následně drolí na: Estonsko, které se 1561 poddalo Švédsku (1583 k němu Švédsko připojuje Ingrii, a držíc též Karélii, odřízne tak Rusko od Baltského moře), a «zbylé Livonsko», jež chtěl Kettler mít co vévodství v litevském lénu; 1567 Litva toto zbytkové Livonsko přerozděluje na lenní vévodství Kuronské (kuronsko-zemgalské), kde jedině Kettler nakonec vládne, a «vlastní» vévodství Livonské, čili Zádvinské (livonsko-vidzemské), připojené k velkoknížectví (1569 přechází pod korunu polskou); 1629 Respublika většinu zádvinského Livonska ztrácí ve prospěch Švédska, ponechávajíc si pouze Latgalsko; 1559–1645 patřil ostrov Saaremaa Dánsku.²

LIVONSKO jako celek: první stopy místních jazyků

≤	1532	<i>Pater noster, Ave Maria a Credo</i> v estonském překladu ³	
	1550	lotyšský otčenáš «Hasentöterüv» ⁴	
	1585	<i>Catechismus catholicorum</i> . Vilnius.	cf. LITTERÆ M.D.LITVANĒ
	1586	<i>Enchiridion</i>	} Královec. cf. LITTERÆ D.BORVSSĪĒ
	1587	<i>Undeutsche Psalmen</i>	
	1587	<i>Evangelia und Episteln</i>	
	1615	<i>Enchiridion, Undeutsche Psalmen, Evangelia und Episteln</i> . Rīga.	
	1622	<i>Agenda parua</i> . Braunsberg.	cf. LITTERÆ M.D.LITVANĒ

¹ Existuje pramenná zpráva, že 1525 byl v Lübecku zkonfiskován a spálen náklad luteránských knih určených pro Rīgu (její znění žel neznám); s odvoláním na ni se v dějinách baltských jazyků objevují tvrzení, že už 1525 vyšel první tisk lotyšsky, estonsky, ba dokonce i lívsky.^{1a} Ve výplni vazby staré knihy se 1929 v Tallinnu našly proužky ještě staršího tisku, (dolno)německo-(severo)estonského, a podařilo se z nich poskládat explicit, jenž praví, že knihu vydal 1535 Hans Luft ve Wüttenbergu a že ji napsali Simon Wanradt a Johannes Koell; ze zdrojů mně neznámých se k této knize dále uvádí, že náklad 1.500 výtisků zaplatil jistý revalský měšťan, tamější protestantská konsistoř však onen katechismus shledala vadným a nařídila stáhnout. V předmluvě (severo)estonského překladu Nového zákona z roku 1715 se píše, že 1554 vyšel estonský katechismus, jež sestavil Franz Wittel z Tartu: to je první «dobová» estonská zpráva o nějakém předchozím estonském textu; katechismus se nedochoval, předpokládá se, že byl jihoestonský.

^{1a} Přímo se i tvrdí, že šlo o trilingvu místních «neněmeckých» jazyků, tedy estonštiny, lotyštiny a lívštiny. To je nepravděpodobné: 1° jeden z jazyků musel být známý, nebyla-li to němčina, pak jediné latina; 2° lívštinou se reformace vůbec nezabývala, Lívy objevilo až osvícenství (1770).

² Dánsko již dříve (1219–1346) ovládalo sever dnešního Estonska, území zhruba odpovídající tomu, které se 1561 vzdalo Švédsku. Roku 1346 Dánsko Estonsko prodalo, aby mělo čím splatit své válečné dluhy, 1568 naopak skoupilo zadluženou diecési Saaremaa-Läänemaa (Ösel-Wiek), aby se politicky vrátilo do oblasti: území dostal do správy vévoda Magnus, bratr dánského krále Frederika II (žel stal se loutkou Ivana Hrozného).

³ Tyto tři texty byly zapsány dvěma odlišnými rukopisy do správní a účetní knihy, vedené postupně různými katolickými knězi působícími v Kullamaa v diecési Ösel-Wieck; zápisy v knize končí rokem 1532. Jejich výběr je naprosto shodný s trojicí litevských textů ze stejného období, dochovaných v příručce používané vilenskými františkány. Pro lotyštinu máme v daném žánru doložen jen neúplný otčenáš, vepsaný rukou spolu s několika liturgickými dotazy do katolické *Agendy* vytištěné 1507, nyní uchovávané v univerzitní knihovně v Uppsale.

⁴ Vyšlo v knize *Cosmographiae uniuersalis libri VI* Sebastiana Münstera z Basileje (nikoliv v prvním vydání 1544, ale až 1550, str. 932), lotyšský příklad dodal Münsterovi Johann HASENTÖTER (1517–1586), který 1544–1547 pobýval v Říze. V latinských tiscích takového žánru se v oné době objevují i příklady litevské, ba pruské (a jistě též estonské, jen o nich vědět).

LATGALSKO

1567 přičleněno k Litvě — a na rozdíl od větší části zádvinského Livonska v tom svazku zůstalo; 1772 pohlceno Ruskem.

Georg ELGER (1585–1672)

cf. LITTERÆ M.D.LITVANIÆ

1672 *Evangelia toto anno singulis dominicis et festibus diebus & Catechismus seu brevis institutio doctrinae Christianae...* Vilnius [Georg Elger].⁵

1673 *Cantiones spirituales*. Vilnius [Georg Elger post mortem].

1683 *Dictionarium Polono-Latino-Lottaucum* [Elger post mortem].

Elger (narozen ve Valmieře, 1637–1672 působil v Daugavpilsu) usiloval o jednu lotyštinu, společnou pro celé Livonsko. Pokládá se za spoluautora projektu *Agenda parua* (1622).

OPERA SOCIETATIS JESU

1732 *Dispositio imperfecti ad optimum, seu Rudimenta grammatices Lotavicae*. Vilnius.

1737 *Lotavica Grammatica*. Vilnius.

Gramatika 1732 mísí latgalský a vidzemský nářeční základ, gramatika 1737 má nářeční základ vidzemský (za autora se pokládá kuronský Němec Heinrich Medem; práce se výrazně opírá o Adolphiho/Füreckera a o *Dispositio*).

Jan ŁUKASZEWICZ (1699 – 1779)

1753 *Evangelia toto anno singulis dominicis et festibus diebus*. Vilnius.

Łukaszewiczův evangeliář je prvním textem samostatné latgalštiny.

Jezup AKELEWICZ

1817 *Grammatyka inflacko-totewska*. Vilnius.

Kodifikace samostatné latgalštiny.

T. KOSOWSKI

1853 *Grammatyka inflacko-totewska*. Vilnius.

Další kodifikace samostatné latgalštiny.

Jan KURMIN

1858 *Słownik polsko-lacinsko-totewski*. Vilnius.

Latgalský slovník (13.000 hesel) s heslářem Sirvydovým-Elgerovým.

⁵ V zimě 1942/1943 byl ve vilenské univerzitní knihovně nalezen rukopis Elgerova překladu evangelií a epištol, 1961 jeho text vydal Kārlis Draviņš v Lundu.

KURONSKO

1567 samostatné vévodství v lenním vztahu k Litvě (jediná část řádového území, která bývalému velmistrovi, nyní vévodovi Kettlerovi zůstala), 1795 je jeho poslední vévoda, Petr Biron, «dobrovolně» postupuje Rusku (a za «odstupné» se zakupuje v Čechách a ve Slezsku).

Všichni kuronští autoři byli Němci.

Paul EINHORN († 1655), superintendant Kuronska

1649 *Historia Lettica, das ist Beschreibung der lettischen Nation....* Dorpat.
První doklad historické konceptualizace Lotyšů jakožto původního národa Livonska, Kuronska a Zemgalska, první pokus o jejich etnograficko-dialektální rozdělení (jež v zásadě odpovídá našemu vydělení baltských kmenů Kuršů, Zemgalů a Sélů).

Georg MANZEL ≡ MANCELIUS (1593 – 1654)

1631 *Lettsich Vade-mecum* [katechismus, žalmy, evangelijní čtení]. Rīga.

1637 *Die Sprüche Salomonis*

1638 *Phraseologia Lettica + Die Sprüche Salomonis*. Rīga.

1638 *Lettus, das ist Wortbuch sampt angehengtem täglichen Gebrauch der lettischen Sprache*. Rīga.

1654 *Lang-gewünschte lettische Postill* [později ještě 5 vydání]
Vědomé budování spisovné lotyštiny.

Christophor FÜRECKER (≈ 1615 – ≈ 1680)

Mancelův žák. Za svého života nic nevydal. Vědomě budoval spisovnou lotyštinu, včetně poetiky (syllabotónický verš s rýmem). Dochovalo se od něho na 180 duchovních písní (1671, 1685), gramatika (1685) a slovník (1998–2000; vydáno z rukopisu).

1671 vyšel lotyšský zpěvník obsahující i Füreckerovy písně

Henricus ADOLPHI (1622 – 1686), superintendant Kuronska

1685 *Lettsche Geistliche Lieder und Collecten* [písně Mancelovy a Füreckerovy]

1685 *Erster Versuch einer kurtz-verfasten Anleitung zur lettischen Sprache*
V předmulově Adolphi píše, že použil nevydaný rukopis Füreckerův a jen tu a tam něco přidal.

Johannes LANGIUS (finis saeculi XVII)

1685 dokončil lotyšsko-německý slovník (i s krátkou gramatikou); zůstalo nevydáno.
Rukopis byl nalezen 1923 v Heidelbergu a 1936 jej v Rize vydal Ernsts Blese.

Johann WISCHMANN (obiit ante 1703)

1697 *Der unteutsche Opitz oder kurtze Anleitung zur Lettischen Dicht = Kunst*
Tím neněmeckým Opitzem je Fürecker:⁶ praktická poetika se vykládá na materiálu jeho zpěvníku; studie obsahuje i lidové dainy.

Jacob LANGE

1772 *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon* I. Mittau.

1777 *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon* II. Mittau.
Německo-lotyšský díl (1772) obsahuje kolem 15.000 hnízd, lotyšsko-německý (1777) kolem 10.000. Úplný titul pokračuje: ...nach den Hauptdialekten in Lief- und Curland ausgefertigt von Jacob Lange.

⁶ Martin OPITZ (1597–1639), narozený v Gdaňsku a zcestovalý po celé Evropě, vydal 1617 *Aristarchus siue de contemptu linguae Teutonicæ* a 1624 *Buch von der deutschen Poeterey*; 1627 napsal libreto k první německé opeře (*Daphne*). Ke konci svého života byl zaměstnán co historiograf polského krále.

Gotthard Friedrich STENDER (1714–1796), narozen co Němec, pohřbený co «Latwis»
Alexandr Johann STENDER (1744–1819), jeho syn, spoluautor dramatu

- 1761 *Neue vollständigere Lettische Grammatik*. Braunschweig [²1763]
 1783 *Lettische Grammatik*. Mittau
 1789 *Lettisches Lexicon*. Mittau
 První gramatika (1761) obsahuje i malý slovník, dále na 140 úsloví, hádanky a písně.
 Pro druhé, rozšířené vydání už gramatika a slovník vycházejí zvlášť: gramatika
 (1783) i nadále obsahuje příklady živých lidových textů a písní; slovník (1789) má
 v lotyšsko-německé části 7.000 hesel, v německo-lotyšské 14.000.
- 1756 *Svēti stāsti* [biblická dějprava]
 1766 *Jaukas paskas un stāsti*
 1789 *Pasakas un stāsti*
 1790 *Mazā bībele* [dětská bible]
- 1774 *Jaunas ziņģes*
 1783 *Ziņģu lustes I*
 1789 *Ziņģu lustes II*
- 1774 *Augstas gudrības grāmata no pasaules un dabas* [lidová encyklopedie]
 1787 *Bildu ābice* [dětská encyklopedie]
 Obě lidověvzdělávací práce vědomě přebírají z díla Komenského.
- 1790 *Lustesspēle no zemnieka, kas par muižnieku tape pārvērsts*
 Překlad-adaptace Holbergovy hry *Jeppe z kopečku*, později zvaná *Žūpu Bērtulis*. První
 lotyšská divadelní hra. Hlavním autorem je Stenders Mladší.

Christian HARDER

- 1790 *Anmerkungen und Zusätze zu der lettischen Grammatik des Probst Stender*
²1809 rozšířené vydání předchozího
 Stender se v předmluvě své gramatiky (1783) vyjadřuje k nářeční rozmanitosti lotyštiny
 a k jejím příbuzenským vztahům s litevštinou a slovanskými jazyky, jsou to však
 pro něho vedlejší záležitosti; právě to ale Harder tematizuje.

LIVONSKO

1567 přičleněno k Litvě (spolu s Latgale), 1629 (fakticky již 1621) připadlo Švédsku, 1721 (fakticky již 1710) Rusku.

Není-li uvedeno jinak, byl autor Němec.

1625–1644 *linuvēveru šrāga*. Rīga.

Lotyšský překlad statutů cechu tkalcovského (dochován rukopis o rozsahu 24 stran). V soudních knihách téže doby je uchováno několik lotyšských přísah. To vše dokládá přirozenou přítomnost lotyštiny ve velkém hansovním městě.

1631 *Coelum terrestre poeticum*. Lipsko.

Široká mezinárodní sbírka poesie (rozumí se umělé). Obsahuje i 9 příležitostných básní v lotyštině, jež složil řížský občan Melchior VOSSIUS. Jiný doklad přirozené přítomnosti lotyštiny ve velkém hansovním městě.

Joachim ROSSINIUS (≈ 1600 – 1645)

1632 Lutherův katechismus & evangelijní a epistolní čtení estonsky. Vydáno v Rize.

Fredericus MENIUS, profesor na universitě v Tartu

1632 *Syntagma de origine Livonorum*

První dochované vydání lotyšské lidové dainy (i s notami). Lotyština je přirozeným předmětem zájmu barokních historiografů.

Johann Georg REHEHUSEN

1644 *Manuductio ad linguam lettonicam facilis et certa*. Rīga.

Autor, jenž působil v Aizkraukle, v předmluvě píše, že 14 let jeho rukopis nikdo nevyužil: práce tedy vznikla 1630.

Johann GUSTLAFF

1648 *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*

Johannes REUTER ≡ Jānis REITERS (?1632 – ?1695 / ?1697), «lotyšský Mojžíš»

1662 *Oratio Dominica XL linguarum*. Rīga [nedochovalo se].

²1675 *Oratio Dominica XL linguarum*. Rostock [dochovalo se].⁷

Reuter je výjimečný už tím, že byl Lotyš. Narodil se v Rize co Jānis Jātnieks, ve škole si jméno poněmčil. Studoval v Tartu, působil jako pastor v Livonsku. Cestoval po světě a znal mnoho jazyků. Jsou zprávy, že překládal bibli do lotyštiny, ukázkou (Matoušovo evangelium?) prý i vydal (nedochovala se). Jeho rukopisy shořely 1677 při požáru Rīgy. Byl obviněn, že ten požár založil: obhájil se, ale raději pak opustil město; zemřel v Ingrii.

Georg DRESSEL (1654 – 1698)

1685 *Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache* [gramatika odlišná od Adolphiho]

V předmluvách pozdějších slovníků (XVIII–XIX) se píše, že Dressel vydal 1677 švédsko-polsko-německo-lotyšský slovník; nedochoval se.

ANONYM

1688 *Vocabularium in vier Sprachen, teutsch, lateinisch, polnisch un lettisch*. Rīga

Lotyština je v tomto slovníku okrajová záležitost.

Liborius DEPKIN

1705 německo-švédsko-polsko-lotyšský slovník

Přepřelování quattuorlingvy (1688), lotyšská část je oproti ní podstatně rozšířena vylepšena.

⁷ A 1954 znovu vyšlo v Kodani.

Johannes FISCHER (1633 – 1705), generální superintendant Livonska.

Od roku 1673 prováděl náboženské a vzdělávací reformy švédské vlády, inicioval lotyšský i estonský překlad bible. 1687 vyšel zákon, aby v každé farnosti byla i jedna vyšší lotyšská (případně estonská?) škola; elementární lotyšské (a jistě i estonské?) školy už existovaly. Fischer založil navíc lotyšský (též estonský?) učitelský ústav.

Andreas VIRGINIUS, otec, & Adrianus VIRGINIUS (1663 – 1706), syn

1684 Velký katechismus estonsky (jižní jazyk)

1685 Zpěvník a modlitební knížka

1686 Nový zákon

1727 nový náklad téhož překladu [10.000 výtisků]

Estonština (jižní jazyk) v nejreprezentativnějším podání.

Ernst GLÜCK (1652 – 1705)

1685 Nový zákon lotyšsky

1689 Starý zákon lotyšsky

1739 druhé vydání lotyšské bible v Glückově překladu

Glück se naučil lotyšsky nejspíš pomocí Reutera. Překládal z původních jazyků s přihlédnutím k Lutherovu německému překladu, opíraje se o starší lotyšské překladatelské pokusy. Kromě toho přeložil Glück celou bibli i do ruštiny. Od 1702 žil Glück v Moskvě v ruském zajetí se svou schovankou Martou Skawronskou, později druhou manželkou cara Petra I a po jeho smrti carevnou Kateřinou I.

¼ XVIII *Oh! Ma vaene Tardo liin*

Báseň o zkáze města Tartu za severní války (1701–1720). Dílo výjimečné i tím, že je nejspíš složil rodilý Estonec [jižním jazykem].

XVIII – XIX ochranovské hnutí v Livonsku i Estonsku

1736 kázal hrabě Zinzendorf osobně v Rize i Tallinnu.

Caspar ELVERS

1748 *Liber memorialis Letticus, oder Lettisches Wörterbuch*. Rīga.

Garlieb Helvig MERKEL (1769 – 1850)

1796 *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts. Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde*. Leipzig.

1798 *Die Vorzeit Lieflands I*

1799 *Die Vorzeit Lieflands II*

1802 *Wannem Ymanta, eine lettische Heldensaga*

1820 *Die freien Letten und Esten* [oslavuje zrušení nevolnictví, jak požadoval 1796]

Merkel představuje «baltskou větev» německého preromantismu. Baltské kořeny mělo už starší hnutí Sturm und Drang, výslovně vyhlášené v 70. letech XVIII ve Štrasburku: symbolickým otcem se stal «mág severu» Johann Georg HAMMAN (1730–1788), narozený v Královci, mluvčími pak Johann Gottfried HERDER (1744–1803), který u něho v Královci studoval, a Johann Wolfgang GOETHE (1749–1832), který Hammanovy nepublikované práce sebral. Herder, jenž po studiích v Královci působil co kazatel v Rize (1764–1769), šířil po Německu znalost baltských dain a dával je za příklad autentického umění.

ESTONSKO

1561 se vzdalo Švédsku, 1721 (fakticky již 1710) připadlo Rusku.

Všichni estonští autoři z Estonska byli Němci.

Heinrich STAHL

1632–1638 *Hand- und Hauß-buch für das Fürstenthumb Esthen in Liffland* (svazky I – IV)

1641, 1649 *Leyen Spiegel* I, II (kázání)

1637 *Anführung zu der Esthnischen Sprach*

Estonská příručka obsahuje katechismus, evangelijní a epištolní čtení, modlitby a písně; písně (v celkovém počtu 104) jsou Stahlovy vlastní a jsou otištěny paralelně (dolno)německo-(severo)estonsky. Stahlova estonština je umělý církevní jazyk, severoestonský materiál napasovaný do větných schémat německých; jeho gramatika to tak kanonizuje.

G.SALEMANN

1656 *Neu Ehstnisches Gesangbuch*

Johann HORNUNG (≈ 1662 – 1715)

1693 *Grammatica Esthonica* [severní jazyk; referenční příručka používaná až do XIX]

Anton Thor HELLE (1683–1748)

1732 *Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache*. Reval

1715 Nový zákon (severo)estonsky

1739 *Piibli raamat* [celá bible (severo)estonsky]

Na vydání celého překladu přispěl hrabě Zinzendorf (jenž 1736 pobýval v Tallinnu). Překlad připravila zvláštní komise tallinnské konsistoře, v níž působili Anton Thor HELLE, Hans Christian WREDE a Heinrich GUSTLEFF (kterýžto Gustleff 1715 vydal Hornungův překlad NZ).

1731 *Eesti-maa rahwa kalender ehk taht-ramat* [první světská knížka v estonštině]

1766–1767 *Lühhike õpetus* [Stručné poučení; první časopis v estonštině]⁸

⁸ V Livonsku vyšly první estonské noviny až 1806: *Tarto maa rahwa näddali-leht* 'Tartuský lidový týdeník', nevydržely ani rok; znovu pak 1821–1825 *Marahwa näddala-leht* 'Estonský týdeník'. Zato lotyšské noviny se držely, ba nabývaly: 1822–1915 *Latviešu avīzes*, 1832–1846 *Tas latviešu draugs*. V Kuronsku vycházel 1797–1798 čtvrtletník *Latwiska Gadda-Grahmata*.

BIBLIOGRAFIE (desiderata)

- Blese, Ernsts. 1936. *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latvisti-vāciskā vārdnīca ar īsu gramatiku*. Rīga.
- Devoto, Giacomo (a cura di). 1963. *Le letterature del Baltico*. Accademia, Milano.
- Draviņš, Kārlis. 1961, 1976. *Evangelien und Episteln ins lettische übersetzt von Georg Elger, nebst einem Register seiner Geistlichen Lieder aus der Zeit um 1640*. I Texte. II Wortregister. Ohlssons, Lund.
- Draviņš, Kārlis. 1965. *Altlettische Schriften und Verfasser*. Slaviska institutionen vid Lunds universitet, Slaviska och baltiska studier 7. Ohlssons, Lund.
- Fennell, Trevor G. 1982. *The first Latvian grammar. J.G.Rehehusen's Manuductio ad linguam lettanicam*. A facsimile text with annotated translation & commentary. Latvian Tertiary committee, Melbourne.
- Fennell, Trevor G. 1984. *Georg Dreszell's Gantz kurtze Anleitung zur Lettischen Sprache*. Text, translation, commentary, concordance. Latvian Tertiary committee, Melbourne.
- Fennell, Trevor G. 1996. "Éléments latins dans la description grammaticale du letton aux XVIIe et XVIIIe siècles". In *Contacts de langues et de cultures dans l'aire baltique. Mélanges offerts à Fanny de Sivers* (ediderunt M.M.J.Fernandes et R.Raag), 103–116. Uppsala Multiethnic Papers 39.
- von Wilpert, Gero. 2005. *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. C.H.Beck, München.